

במעבה ההר

מחקרי הר אפרים ובנימין

קובץ שלישי

עורכים מדעיים:
אהרן טבגר • זהר עמר • מרים ביליג

אריאל – טלמון
תשע"ד

ועדת המערכת:

פרופ' יואל אליצור, האוניברסיטה העברית בירושלים; מכללת הרצוג; מכללת ירושלים
פרופ' אסתר אשל, אוניברסיטת בר אילן
ד"ר אייל ברוך, אוניברסיטת בר אילן
פרופ' אדם זרטל, אוניברסיטת חיפה
פרופ' עמוס פרומקין, האוניברסיטה העברית בירושלים

קובץ זה ראה אור בסיוע:

מחלקת תיירות, מועצה אזורית מטה בנימין
אגף המחקר, מדרשת הרי גופנא
מו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה, אוניברסיטת בר אילן

© כל הזכויות שמורות למחברי המאמרים, תשע"ד (2013)
מסת"ב 978-965-91808-0-6

שער קדמי: מקווה טהרה בחורבת בית ג'פא (צילום: אהרן טבגר)
שער אחורי: בפתח של 'הוטת חן' למרגלות חורבת עררה (צילום: אהרן טבגר)

עורכים מדעיים: **אהרן טבגר, פרופ' זהר עמר, ד"ר מרים ביליג**
עריכה לשונית: **גב' שושי הייזלר** (עברית), **גב' מרים שלוסברג** (אנגלית)
עיצוב גרפי: **סטודיו ולדמן**, עפרה
לוחות והדפסה: **דפוס העיר העתיקה**, ירושלים

תוכן העניינים

7	בפתח הקובץ	אהרן טבגר, זהר עמר ומרים ביליג
---------	------------	--------------------------------------

שער ראשון: פולחן, דת והלכה בהר אפרים ובסביבתו

11	פולחן ציבורי בבתים פרטיים בתקופת השופטים וראשית תקופת המלוכה: ממצא חומרי והמסורת המקראית	יוסף גרפינקל
23	חורבת דיאב – יישוב כפרי ובו בית כנסת מימי בית שני במערב בנימין	בנימין הר־אבן
43	עיצוב הדתיות השומרונית – ממת?	זאב ספראי
79	חורבת כפר אסתונא שבעמק שילה – פרקים עלומים בתולדות האתר	איתן קליין וזאב ח' ארליך (ז'אבו)

שער שני: מחקרים במעבה האדמה

109	הקברים המפוארים מימי הבית השני שבמערב השומרון: תובנות חדשות	דביר רביב
143	מאגר מים גדול מתקופת בית שני באתר 'השומרוני הטוב'	יובל פלג
155	מערכת המסתור בחורבת סיע שמדרום לעמק שילה	אהרן טבגר ודביר רביב
171	הערות אחדות על היישוב היהודי בארץ יהודה בימי המשנה והתלמוד על פי ממצאים מתחום הקבורה	בועז זיסו ואיתן קליין

שער שלישי: חידושים בחקר הר אפרים וסביבתו

193 ...	חורבת עקד – דוח ראשוני של עונת החפירה משנת 2012	חנניה היזמי, מיכל הבר ויבגני אהרנוביץ'
213	בעקבות בנימין מטודלה בנחלת בנימין	מיכאל ארליך
223	מיזם מצודות הטגארט (PBP) – התכנית המורחבת: מצודת המשטרה בנבי צאלח ואספקת המים אליה	גד קרויזר
239		רשימת משתתפים
10*		תקצירים באנגלית

חורבת כפר אסתונא שבעמק שילה – פרקים עלומים בתולדות האתר

איתן קליין וזאב ח' ארליך (ז'אבו)

במהלך המאות ה-17–18 לסה"נ הובאו בפני בתי הדין הרבניים באזורי הספר של האימפריה העות'מאנית ובעיקר בארץ ישראל וסביבותיה מקרים רבים בדבר 'התרת עגונות' עקב התרופפות השלטון המרכזי והרעת מצב הביטחון בדרכים (עמר 2005). אחת מסוגיות אלו נידונה בספר השו"ת 'זרע אברהם' אשר חובר על ידי הרב אברהם יצחקי ונדפס באיזמיר בשנת 1733 לסה"נ. בספר זה מוצג דיון בעניין התרת שתי נשים מעגונות. מהדיון עולה כי במהלך שנת 1704 הובאו בפני בית הדין עדויותיהם של שבעה עדים אשר יצאו לחפש את בעליהן של נשים אלו. מתברר כי הבעלים יצאו לצורכי מסחר לכפרי דרום השומרון ולא שבו. מעדויות העדים עולה כי הם נרצחו, וגופותיהם נמצאו בכפר אסתונא, מקום המצוי סמוך לכפרים תורמוס-עיא ומזרעה א-שרקיה. עדויות מספר ציינו את מקום מציאת הגופות: "פי כירבית כופר איסטונה פי באד", כלומר הגופות נמצאו מוטלות בבית הבד שבחורבת כפר אסתונא. בעקבות מקור זה ערכנו עבודת שדה בחורבת כפר אסתונא במטרה לאתר את שרידי בית הבד שבו נמצאו גופות הנרצחים. החורבה שוכנת בראש גבעה בחלקו המזרחי של עמק שילה, ממזרח לכפר תורמוס-עיא (במרחק של כ-3.5 ק"מ)

1 הרב אברהם ב"ר דוד יצחקי, אשר חיבר את ספר השו"ת הנידון במאמר זה, נולד בחברון בשנת תכ"א (1661), לאביו דוד יצחקי ולאמו, שהייתה נכדתו של הרב אברהם אזולאי, בעל 'חסד לאברהם' (כהן ובן-שמעון-פיקאלי 2010). בשנת תס"ד (1708) נשלח כשד"ר מירושלים לערי הממלכה העות'מאנית, לאירופה, איטליה והולנד (יערי 1951, 353–358). בתע"ד (1714), עם חזרתו לירושלים, נתמנה ל'ראשון לציון' החמישי. הוא שימש בתפקידו זה כשמונה שנים בין שנת תע"ה (1715) לבין שנת תפ"ב (1722). באותה שנה עזב מרצונו את כס הרבנות. מפעלו הספרותי כלל את ספר השו"ת 'זרע אברהם' על ארבעת חלקי השולחן-ערוך, חיבור גדול על הרמב"ם, חידושים על ה'שולחן ערוך', 'אגרת שבוקין' על הלכות גיטין (תפ"ט, 1729), ו'כתובת קעקע' כנגד נחמיה חיון והשבתאים (לסיכום וספרות לתולדותיו של הרב אברהם יצחקי ראו כהן ובן-שמעון-פיקאלי 2010, 584–586). הרב נפטר ביום י"ג בסיון תפ"ט (10.6.1729) בהיותו בן 'חיי'ם', 68. הוא היה הראשון שנקבר בתוך ארבע אמות של ציון זכריה הנביא שבנחל קדרון. בחלקת מחוקק ציין אשר לייב בריסק (1901) בשורה ב, ממערב לקבר זכריה, את קברו של 'הרב הנ' אב"ד ור"מ אברהם יצחקי בע"מ זרע אברהם [תפט]'. על מצבתו כתוב: "ציון מורינו ורבינו הודינו והדרינו מופת הדור בוצינא קדישא הרב הגדול כמוהר"ר אברהם יצחקי זלה"ה" (לונץ 1882, 118–119; גאון 1928, 288; פרומקין 1928–1930, ב, 155; אלפסי 1970, 131). מצבת קברו איננה קיימת היום, כיוון שבמהלך החודשים ינואר – אפריל 1960 נערכו חפירות ארכיאולוגיות, של משלחת בראשות ג'ון מרקו אלגרו והוורד אדוארד סטצ'ברי, באישור השלטונות הירדניים, סביבות קבר זכריה (סטצ'ברי 1961). אלה פינו את כל השטח סביב המבנה, תוך שהם משליכים אל המדרון הסמוך את כל העצמות והמצבות של הקבורים שם. אף על פי כן, עדיין קיימת התקווה לגלות את המצבה של הרב אברהם יצחקי, בין המצבות ההפוכות והשבורות במקום, כדרך שהתגלתה לאחרונה מצבתו של הרב חיים אבואלעפיה.

ומצפון-מזרח לכפר מזרעה א־שרקיה (כ־6 ק"מ) הנזכרים בעדויותיהם של העדים. רוב השרידים שתועדו על ידינו ובהם בית בד אשר הותקן במערה מרמזים על יישוב חקלאי גדול (מנזר?) שהתקיים באתר בתקופה הביזנטית, ואשר במרכזו היה מבנה ציבורי מפואר. למאמר שני חלקים המשלימים זה את זה. החלק הראשון דן בסוגיית הנשים העגונות המופיעה בספר השו"ת ובערכה הרב לשחזור הגאוגרפי-היסטורי של אזור דרום השומרון במפנה המאות ה־17 וה־18 לסה"נ. בחלק השני מוצגות תוצאות עבודת השדה שנערכה בחורבה בניסיון לאתר במדויק את מקום מציאת גופות הנרצחים.

מסגרת הדיון בשו"ת 'זרע אברהם'

הספר שאלות ותשובות (שו"ת) 'זרע אברהם' על חלקי השולחן-ערוך 'אורח חיים' ו'יורה דעה', שבו מופיע הדיון בענייננו, הוא ריכוז של שאלות שונות בהלכה, שמחבר הספר נתן להם תשובות הלכתיות ארוכות ומנומקות (איור 1). הספר נדפס באיזמיר בדפוס של שני שותפים יהודים, במימוןם של שניים מגבירי הקהילה, בשנת "...נהר 'פלגיו ישמחו' עיר א־להים..." (תהלים מו, ה) (493 = תצ"ג (1733 לסה"נ)), "תחת ממשלת אדונינו המלך שולטן מחמוד [הראשון]" ששלט בשנים 1730 – 1754 לסה"נ. בספר מרוכזות הרבה שאלות, והשאלה בנידון דידן היא שאלה ב. השאלה עצמה מוצגת בשני עמודים, ואילו הדיון בה משתרע על-פני 21 עמודים נוספים.

איור 1: שער ספר השו"ת 'זרע אברהם'

הדיינים היושבים בדין והעדים

הדין בענייננו נערך בבית הדין בירושלים בשני מושבים: האחד בדצמבר 1703 (כסלו תס"ד), והשני ביולי 1704 (סיוון תס"ד), בשבתו של הרב יצחקי כאב בית דין בירושלים, בטרם יצא כשד"ר לדרכו. במושב הראשון של קבלת העדויות ישבו בדין אב בית הדין, הרב יצחקי, הרב יאודה כהן² והרב יהוסף קונקי.³ במושב השני היה הרב משה חיון⁴ הדיין השלישי.

בפני בית הדין הופיעו שבעה עדים: שלושה עדים (כליפה בן שלום, יצחק בן אברהם ועודי – אחיו של סולימאן, אחד הנרצחים) הופיעו במושב הראשון, וארבעה עדים (אהרן טיפה, קנקן, שלום בן אברהם וזבולון ויצחק מדללי) במושב השני. שני העדים: כליפה בן שלום ועודי, אחיו של סולימאן, הופיעו שוב במושב השני. ארבע מן העדויות ניתנו בערבית, שתיים בלדינו,⁵ ושלוש בעברית. אין לדעת מהיכן היו העדים, אך ניתן לשער כי כל השבעה התגוררו בירושלים, והיו סוחרים בכפרים שמצפון לעיר.

מהלך האירועים

מן העדויות השונות מצטיירת תמונת המציאות של האירוע כדלקמן: בחודש כסלו תס"ד (דצמבר 1703) נעלמו שני סוחרים יהודיים: יעקב וסולימאן (שלום או שלמה), והתברר בהמשך שהם נרצחו. נשותיהן הפכו 'עגונות', ומטרת הדיון הייתה בירור האמת על מנת להתיר אותן מעגינותן. ככל הנראה, אחד מהם היה נשוי, אך בלא ילדים, כך שאשתו הייתה זקוקה לייבום או לחליצה. שישה יהודים אחרים, ביניהם עודי, אחיו של סולימאן, היו ככל הנראה סוחרים אף הם, והסתובבו לפרנסתם בכפרי דרום השומרון, הכפרים שמצפון לירושלים. הם שמעו מערבים שונים, בכפרים מאזרעא (מזרעה א־שרקיה) ותורמוס־עיא, ששני היהודים נהרגו. זאת ועוד, בהדרגה הערבים הם הגיעו אל בית הבד של חורבת כפר אסתונא, וראו את הגופות.⁶ את יעקב הם הצליחו לזהות מיד משום שגופתו נשארה שלמה ועל פי פריט מלבשו (קונבז – 'בגד עליון') שהיה מוכר וידוע להם. את סולימאן, שגופתו אמנם נשארה שלמה אך "לא נשאר לו מן הראש זולת הלחי" (נספח ב להלן, 104), זיהה

2 הרב יאודה כהן היה ר"מ בשיבת הרב ישראל יעקב פירירא בירושלים. בין תלמידיו הרב ישראל מאיר מזרחי (פרומקין 1928–1930, ג, 15).

3 הרב יהוסף קונקי היה בן אחיו של ר' אברהם קונקי. בשנת תנ"א (1691) היה באלג'יר בשליחות ירושלים. התיישב בחברון, אולם בשנת תע"ח (1718) נשלח כשליח צפת לתורכיה (גאון 1928, 619; יערי 1951, 309; אלפסי 1970, 139).

4 הרב משה חיון היה מרבני ירושלים, בנו של הרב עובדיה אהרן חיון, שהיה אף הוא מרבני העיר וחתנו של ר' יעקב חאגיז. כתב הרבה פסקים וחידושי תורה. מתשובותיו נדפסו בספר זרע אברהם, גינת ורדים ומטה יוסף. בסוף ימיו היה רב ואב"ד בעה"ק צפת ושם נקבר (פרומקין 1928–1930, ב, 74, 163; גאון 1928, 253; יערי 1951, 303–304).

5 ערבית ולדינו היו השפות המדוברות בפי יהודי הארץ, מלבד עברית.

6 אחד מן העדים ציין: "לקחנו אתנו אנשים לעזרה כדי לקבור אותם" (נספח ב להלן, 103–104), כלומר הכוונה המקורית הייתה לקבור את הנרצחים במקומם. ייתכן שחבריהם הסוחרים של הנרצחים הגדירו לעצמם את סולימאן ויעקב כ'מתי מצווה'. ההלכה אומרת "מת מצווה – קונה מקומו" (בבלי, עירובין יז, ע"א) כלומר, כל מת נקבר במקום הימצאו, והם אינם מובאים לקבורה בבית־עלמין מסודר. האמנם נקברו שני הסוחרים, סולימאן ויעקב, במערת בית הבד שבחורבת כפר אסתונא, אף על פי שהלכה זו איננה נוהגת בימינו?

עודי אחי לפי שומה/חבורה שהייתה לו בידו הימנית ולפי פריטי לבושו. יש לציין כי שני הנרצחים זהו לפי "ידיהם ורגליהם", כלומר לפי מבנה גופם, וגם לפי פריטי לבושם, כגון: חלוק עליון, כיפה וציציותיהם.

מעדויות הערבים ה'משיחים' לפי תומם' בכפרי הסביבה עלה כי שלושה ערבים רצחו את שני היהודים: הפעיל בין השלושה היה "בן חאג' כאלפ אלמיג'דילאווי", והשניים האחרים היו "אלעקרבני" ו"אל'כופור דני". בנו של חג' חאלף ממג'דל הרג את סולימאן, ואילו העקרבני והכפר דני הרגו את יעקב.

לאחר דיון נרחב שעסק בעדויות עצמן, בכשרותם של העדים ובזמן מתן העדויות יחסית לזמן האירוע, הגיעו הדיינים למסקנה כי יש להתיר את שתי הנשים מעגיונות. כך נחתם הדין:

... תורה חתומה כי נתנה ומכל הנך מילי מעלייתא דכתבנא (=ומכל המילים המעולות/ הנכונות האלו שכתבנו) יצאו העגונות מכבלי עיגוניהן ושרי להתנסבא (=ומותרות להינשא) לבתים לבדי"ם.⁷ והזקוקה ליבם תתייבם או תחלוץ כפי הראוי לה... הצעיר⁸ אברהם יצחקי. תשובת הרב המובהק כמוהר"מ (=כבוד מורנו הרב רבי משה) חיון מסכים הולך עם הרב המחבר בשריתא דהני נשי הנז"ל (=בהתרתן של הנשים הללו הנזכרות לעיל).

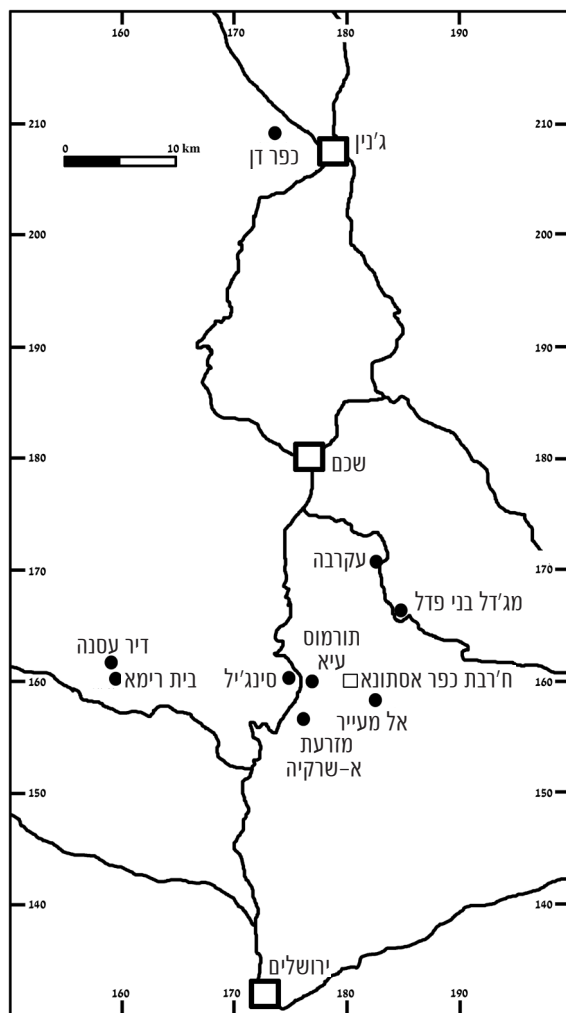
הכפרים הנזכרים בעדויות (איר 2)

בעדויות צוינו שמונה כפרים, ורובם שייכים לכפרי דרום השומרון, מיישובי דרום-מערב השומרון במערב ועד לספר מדבר שומרון במזרח. ארבעת האתרים הראשונים הם במרחב הסובב את עמק שילה, מחורבת כפר אסתונא ומערבה, שניים נוספים הם במרחב שמצפון-מזרח לחורבת כפר אסתונא, והשניים האחרונים שוכנים בדרום-מערב השומרון, במרחק של כ-15 קילומטרים מערבה מעמק שילה:

- 1. כירבית כופר איסטונה** – חורבת כפר אסתונא שוכנת בקצה המזרחי של עמק שילה (נ"צ 180372/159868 בר"י ישנה). יש להניח כי מעצם הכינוי "כירבית", כלומר 'ח'רבה', 'חורבה', וכן כיוון שבעדויות אין אזכורים לתושבי המקום, האתר היה בלתי מיושב בזמן מתן העדויות. זו גם התמונה העולה מאזכורו המועט בימי השלטון העות'מאני בארץ. המקום מופיע פעם אחרונה ברשימות מס עות'מאניות משלהי המאה ה-16, יותר ממאה שנה קודם לאירוע הרצח הנידון, ככפריר של חמישה חייבי מס (הוטרות ועבדולפתאח, 1977, 133). עם זאת, קרוב לוודאי שלפני בוא העות'מאנים היה המקום יישוב גדול ומרכזי, שכן עד היום נקרא כל העמק הגדול שממערב לו בשמו – 'סהל כפר אסתונא'.
- 2. תורמוס-עיא** – כיום כפר בשם זה (נ"צ 177182/160185 בר"י ישנה). הכפר שוכן ממערב לחורבת כפר אסתונא (במרחק של כ-3 ק"מ) וממזרח לסנג'יל (כ-2 ק"מ), צמוד וממזרח לכביש גב ההר (כביש 60).

7 ביטוי הבנוי על הפסוק "...בתים לבדים..." (שמות כה, כז ועוד). שם המובן הוא כיסוי למוטות עץ הנושאים את כלי המשכן, אך כאן המשמעות היא 'להינשא לבודדים', כלומר – להינשא למי שירצו.

8 הצעיר – כינוי של ענווה לאב בית הדין.

איור 2: תפרוסת הכפרים הנזכרים בשאלה

3. סונג'ול – כיום כפר בשם דומה, 'סנג'יל' (נ"צ 175090/160100 בר"י ישנה). גם כפר זה שוכן סמוך לחורבת כפר אסתונא (במרחק של 5 ק"מ), אף הוא צמוד לכביש גב ההר (כביש 60), ממערב לו.

4. מאזרעא/מזרעא – כיום הכפר 'מזרעה א-שרקיה' (נ"צ 175905/156600 בר"י ישנה). הכפר שוכן על רכס גבוה מדרום-מערב לחורבת כפר אסתונא (כ-5 ק"מ), מדרום לתורמוס-עי'א (כ-4 ק"מ) ומדרום-מזרח לסנג'יל (כ-3 ק"מ).

5. **מגדל** – כיום הכפר מגדל בני פאדל (נ"צ 184568/165550 בר"י ישנה). הכפר נמצא מצפון-מזרח לחורבת כפר אסתונא (כ"צ 5 ק"מ) ומדרום-מזרח לעקרה (כ"צ 4 ק"מ). הוא נזכר בעדויות ככינוי לאחד מן הרוצחים ("אלמיג'דילאווי").
6. הכפר עקרה של ימינו (נ"צ 182712/170442 בר"י ישנה), המופיע כיישוב יהודי כבר במשנה ("עקרה/עקרב מן הצפון", מעשר שני פ"ה, מ"ב), נזכר בעדויות ככינוי לאחד מן הרוצחים **"אל-עקרבני"**. הכפר נמצא מצפון-מזרח לחורבת כפר אסתונא (כ"צ 9 ק"מ) ומצפון-מערב למגדל בני פאדל (כ"צ 4 ק"מ).
7. **בית רימה** – כיום כפר בשם זהה (נ"צ 159970/160034 בר"י ישנה). שם זה מופיע כיישוב יהודי כבר במשנה ("בית רימה ובית לבן בהר", מנחות פ"ח, מ"ו). בית רימה נמצא כ-20 קילומטרים מחורבת כפר אסתונא וכשני קילומטרים מהכפר הסמוך לו, דיר ע'סאנה.
8. **דיר גאסני** – כיום הכפר דיר ע'סאנה (נ"צ 159404/161442 בר"י ישנה). הכפר נמצא כ-20 קילומטרים מחורבת כפר אסתונא, וכשני קילומטרים מהכפר הסמוך לו, בית רימה.
9. את שמו של הכפר האחרון יש לקבוע כשמו של הכפר עקרה, על פי הכינוי לאדם שמוצאו מן הכפר, **"אל-כפרדני"**. כפר דן הוא היחיד משמות המקומות האחרים שלא אותר לו זיהוי ראוי באזור הנידון. לאור זאת ועל אף המרחק הגאוגרפי (כ-50 ק"מ שהם כיומיים הליכה) הצענו לזהות מקום זה בכפר דן הנמצא כארבעה קילומטרים מצפון-מערב לג'נין (נ"צ 174946/209330 בר"י ישנה).

תיאור השרידים בחורבת כפר אסתונא

איור 3: חורבת כפר אסתונא, מבט מעמק שילה מכיוון צפון-מערב

כאמור לעיל, מרוב העדויות התברר כי גופות שני הנרצחים נתגלו בבית הבד שבכפר אסתונא. חורבת כפר אסתונא שוכנת בראש גבעה (בגובה של כ-720 מ' מעל פני הים) סמוך לדרך החוצה את עמק שילה ממערב למזרח ומחברת בין הכפרים תורמוס-עיא ואל-מעיייר (איור 3). חשיבותה של דרך זו בכך שהיא חוצה בנתיב נוח את קו פרשת המים הארצי ומחברת בין יישובי

שדרת גב ההר ובין יישובי ספר המדבר ובהם דומא, חורבת ג'בעית, מגדל בני-פאדל ועקרה.

ויקטור גרן ביקר באתר באמצע המאה ה-19. הוא תיאר בחלקה המזרחי של החורבה מבנה שהוקדש לשיח' מחמד, ובפתחו משקוף מעוטר. בחלקו הצפוני-מזרחי של האתר תיאר גרן ברכה גדולה חצובה בסלע ומעליה שרידי מגדל שהיה בנוי מאבנים גדולות מאוד. גרן ציין כי האתר זוהה בזמנו עם המבצר החשמונאי אלכסנדריון שנוזכר בכתבי

יוסף בן מתתיהו, אולם הוא סתר זיהוי זה והציע לזהות את האלכסנדריון באתר אחר, בקרן הסרטבא (גרן 1982, 19–20). אנשי הסקר הבריטי ביקרו אף הם בחורבה והתמקדו בתיאור השרידים האדריכליים שנמצאו באתר. כן תיארו הסוקרים את האבנים הגדולות שהרכיבו את המגדל שמעל לבִּכְה החצובה, וכינו אותו בשם 'אל־חבס' (בית הסוהר). סמוך לו ממערב, בציר מזרח־מערב, הם תיארו שרידים של מבנה רבוע שהיה בנוי אף הוא מאבני גזית גדולות (קונדר וקי־צ'נר 1882, 393). בארכיון המנדט הבריטי מופיעים תצלומים של כותרת קורינתית שהייתה שייכת כפי הנראה למבנה ציבורי שהתקיים בעבר באתר (ארכיון המנדט הבריטי שבמוזיאון רוקפלר, תיק מס' 82). האתר נסקר על ידי צוות סקר דרום השומרון בראשותו של ישראל פינקלשטיין במהלך שנות השמונים של המאה ה־20. בדומה לחוקרים האחרים שביקרו בחורבה, גם אנשי סקר זה ציינו שרידי מבנים המורכבים מאבני גזית גדולות בחלקה הצפוני של החורבה וכן בסיסי עמודים, כותרת קורינתית וחלק מעמוד. במהלך הסקר נאסף באתר מכלול קרמי, רובו מהתקופה הביזנטית וחלקו מהתקופות הצלבנית, הממלוכית והעות'מאנית. על סמך ממצאים אלו הציעו הסוקרים כי התקיימה במקום כנסייה בתקופה הביזנטית (פינקלשטיין ולדרמן 1997, 728–730).

בעקבות דברי העדים בשו"ת הנזכר לעיל על מציאתם של הנרצחים בבית הבד בחורבת כפר אסתונא ערכנו באתר פעולות חיפוש ועבודת שדה במטרה לאתר את המקום שבו הם נתגלו. במהלך פעילות זו נבדקו כמה אלמנטים ארכאולוגיים המאפשרים הבנה ברורה יותר של תולדות האתר. רוב האלמנטים ניתנים לתיארוך לתקופה הביזנטית, שבה הגיעה לשיא הפעילות באתר (לתיאור השרידים ראו נספח א).

מבנה מונומנטלי ופריטים אדריכליים

בחלקו הצפוני של האתר, סמוך לשיא הגובה (נ"צ 18040/15988 בר"י ישנה), איתרנו את שרידיו של המבנה המונומנטלי שהופיע בתיאוריהם של החוקרים שהזכרנו לעיל. המבנה בנוי מאבני גזית גדולות, וניתן לראות ממנו בבירור את הכתלים המערבי והצפוני למלוא אורכם. הכותל הצפוני נבנה בציר מזרח־מערב (אזימוט 105 מעלות, אורכו כ־25 מ', רוחבו כ־0.8 מ'). כותל זה נשתמר לגובה של חמישה נדבכים (כ־3 מ' גובה מרבי), והוא מורכב מכמה נדבכים: נדבך תחתון הבנוי מאבני גזית בינוניות (1.3x0.8 מ' לערך), נדבך שני הבנוי

מאבני גזית גדולות מסותתות בקפידה (אחת האבנים היא בגודל 2.2x0.85 מ') ושלושה נדבכים עליונים הבנויים מאבני גזית בינוניות (איור 4). בחלקו המערבי של כותל זה (כ־1.5 מ' מפיתו הצפונית־מערבית), מצוי פתח (ברוחב 0.85 מ'). הכותל המערבי של המבנה (אורכו 31.4 מ') נבנה בניצב לכותל הצפוני (אזימוט 195 מעלות). פנים המבנה וכתליו האחרים כוסו במפולות ובאדמה, ועל כן

איור 4: המבנה המונומנטלי, מבט מצפון

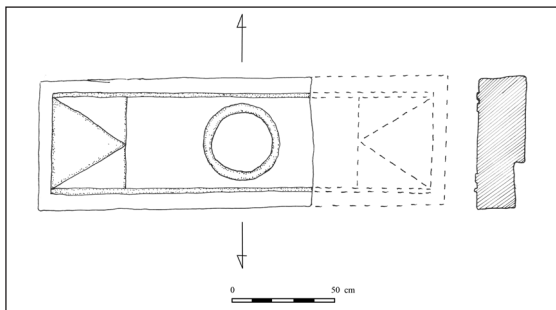
לא היה ניתן לזהות פרטים נוספים שהיו יכולים לסייע בהבנת מהותו ותפקודו של המבנה. כ־20 מטרים מצפון למבנה זה ובמפלס נמוך בשתי טרסות נמצאים שרידיו של המבנה/מגדל המכונה 'אל חבס'. המבנה מורכב מאבני גזית גדולות מאוד, ופתח כניסה (ברוחב 4.5 מ') קבוע בכותל המזרחי (איור 5). גודלה העצום של אחת מאבני מזוזת הפתח (1.5x4 מ'), המגרעת הרבועה והתעלה היוצאת ממנה, החצובות באחת מפאותיה, מעידים כי שימשה בעבר חלק מרצפת גת מורכבת. הכותל הצפוני של המבנה בנוי אף הוא מאבני גזית גדולות מאוד, והוא נבנה מעל בִּרְכָה חצובה המצויה סמוך אליו מצפון. גודל האבנים וטיב הסיתות הן במבנה העליון הן במגדל/בית השער מעידים כי הם שייכים למכלול אדריכלי גדול אחד.

איור 5: פתח הכניסה בכותל המזרחי של מבנה 'אל-חבס', מבט ממזרח

במרחק של כ־30 מטרים ממזרח למבנה המונומנטלי העליון, בקצה המזרחי של החורבה (נ"צ 18046/15987 בר"י ישנה), עומד על תילו מבנה מקומר בעל גומחה הפונה לדרום (מח'רב). מבנה זה מציין את קברו של שיח' מחמד. קיר החזית של המבנה שפנה לצפון קרס,

ואבניו נערמו במפולת. בין אבני המפולת נתגלה שבר של משקוף (באורך 1.35 מ') שניצב בעבר בפתח המבנה. ניתן לשחזר את אורכו המלא (לכ־2 מ'). המשקוף (גובהו 0.63 מ', ורוחבו מדורג – בחלק העליון 0.23 מ' ובתחתון כ־0.2 מ') מעוטר ב'טבולה אנסטה' (Tabula Ansata), ובמרכזו מסגרת עגולה שמרכזה הוחלק (איור 6). דומה כי המשקוף

איור 6: שחזור המשקוף המעוטר ב'טבולה אנסטה'

שימש בשימוש משני בחזית קבר השיח', והוא נלקח במקור מאחד הפתחים במכלול המבנה המונומנטלי הסמוך. יש לשער כי בעבר בתוך המסגרת העגולה עוצב בתבליט סמל (אולי צלב) או כתובת שהעיד על תפקודו של המבנה, אך הוא נמחק כאשר המשקוף הועבר לקבר השיח'. משקופים דומים הכוללים עיגול נתון בתוך 'טבלת אוזניים' נמצאו במספר רב של כנסיות מהתקופה הביזנטית, אולם כמעט תמיד מופיע בתוך העיגול צלב עשוי בתבליט (לדוגמה במכלול הביזנטי בדיר אל'קלעה שבחלקו המערבי של נחל שילה, ראו הירשפלד 2002, איורים 24, 30, 35).

מערת קבורה מעוטרת בצלב

במורדות הדרומיים של האתר (נ"צ 18045/15973 בר"י ישנה) נתגלתה מערת קבורה אשר נחצבה מתוך מדרגת סלע. בחזית המערה, מעל פתחה, נמצאה חרות עמוקה של צלב (איור 7) שבסיסה עוצב בצורת משולש (אורך הזרוע המאוזנת כ-0.5 מ' והמאונכת כ-0.38 מ'). מתאר חדר הקבורה לא נשתמר במלואו עקב מפולות סלעים שהתמוטטו מן התקרה ומדופנותיה. עם זאת, היה ניתן לזהות שרידי שלושה מקמרים שנחצבו בדפנות המערה. זוהי תכנית מערת הקבורה שהייתה הנפוצה ביותר בתקופה הביזנטית בארץ ישראל. מערות קבורה רבות מטיפוס זה נתגלו בין היתר בנקרופוליס מהתקופה הביזנטית של ירושלים ובית גוברין (אבני 1997, 37–44; אבני ואחרים 2008, 107–108) ובמערות קבורה ביזנטיות בתל א־נצבה (מקקאון 1947, 114–116) ובעין יברוד (חוסייני 1938). חרות הצלב בחזית מעידה על אמונתם הנוצרית של הנקברים במערה בתקופה ההיא.

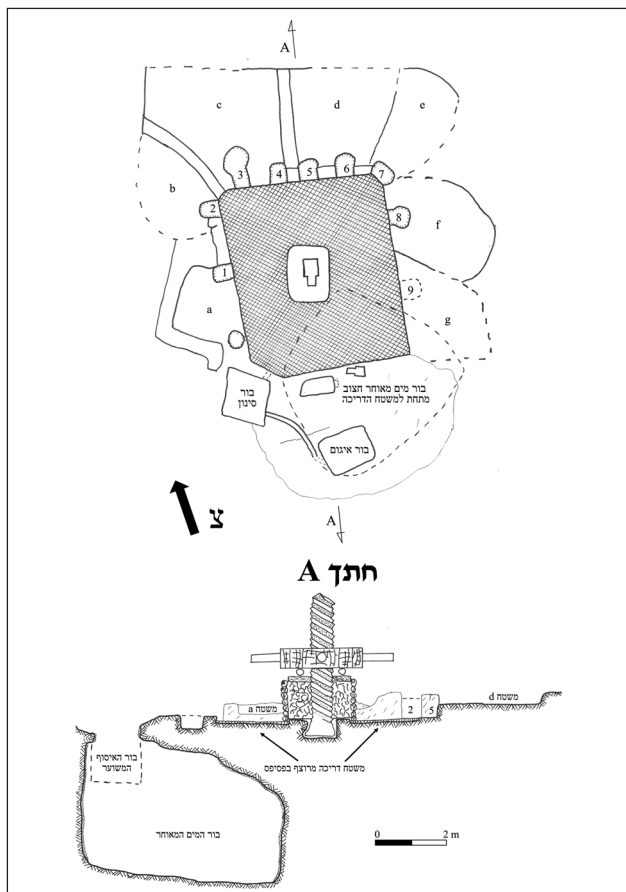

איור 7: חרות הצלב בחזית מערת הקבורה במדרון הדרומי של החורבה, מבט לצפון

גְּתוֹת מְשׁוּכְלָלוֹת

גת משוכללת חצובה בסלע נתגלתה בחלקה הדרום מזרחי של החורבה (נ"צ 180525/159724 בר"י ישנה), מחוץ לתחומי השטח המיושב. המתקן כולל משטח עבודה מלבני (ברוחב 4.8 מ' ובאורך 5.7 מ'), מרוצף בפסיפס גס בצבע לבן. במרכזו הותקן בסיס מלבני לבורג, בעל חור קיבוע בצורת מגרעת טרפזית מרכזית ששימש לכבישת זגי הענבים (איור 8). מסביב לשלוש פאותיו של המשטח ובמפלס גבוה ממנו פולסו שבעה משטחי עבודה/גתות בסלע (איור 8: a-g). קירות חצובים נמוכים הפרידו בין המשטחים, אולם לא נתגלו סימנים לכך שמשטחי עבודה אלה קורו בגג.

תשעה תאים מלבניים קטנים (באורך ממוצע של כ-0.65 מ' ובגובה 0.6 מ') נחצבו בשלוש דופנות משטח העבודה המרכזי ובמפלס גבוה ממנו אך במעט (איור 8: 1-9). בפניהם הדרום-מערבית חובר המשטח לבור סינון (אורכו 1.4 מ' ורוחבו 1.3 מ') באמצעות תעלה חצובה בסלע. לא היה ניתן לאמוד את עומקו של בור הסינון כיוון שהוא נמצא מלא בסחף.

איור 8: תכנית וחיתך בית הגתות, חורבת כפר אסתונא

בור הסינון חובר לבור האיסוף (אורכו 1.5 מ' ורוחבו 1.1 מ') באמצעות תעלה עמוקה (0.1 מ') שאורכה שני מטרים. בשלב כלשהו לאחר הפסקת השימוש בגת לייצור יין הועמק והורחב בור האיסוף. קירות החלל התת־קרקעי שנוצר כוסו בטיח, וכך הפך בור האיסוף לשמש כבור מים תוך שחלקיה האחרים של הגת הותאמו לתפקיד זה ושימשו כאגן היקוות מי הגשמים שהזינו את הבור. למרות שינויים אלה נשתמרו בחלקו העליון של בור האיסוף שרידי טיח אדמדם ושברי חרסים משלב השימוש המקורי, והם מרמזים על תיארוכו האפשרי של המתקן לתקופה הביזנטית (פורת 1989, 74–75).

במשטח הסלע המוגבה שבין משטח העבודה המרכזי לבין בור האיסוף נמצאו שני מתקנים חצובים נוספים. במרחק קצר ביותר (כ־0.1 מ') משפת הדופן הדרומית של משטח העבודה נחצבה מגרעת טרפזית נוספת, קטנה במידותיה מהמגרעת המצויה במשטח העבודה המרכזי. גם במגרעת זו הותקן בורג שימש כנראה בפעולת כבישת זגי הענבים. עם זאת, הימצאותו סמוך לשפת משטח העבודה מנעה שימוש נאות במתקן, ולפיכך אנו משערים כי הוא היה חלק ממתקן קדום שפעל במקום ואשר תפקודו בוטל לאחר התקנתו וחציבתו של משטח העבודה המרכזי בגת המשוכללת. סמוך אליו נחצב אגן מלבני קטן (באורך 1 מ', ברוחב 0.5 מ' ובעומק 0.4 מ'). בדופן המערבית של האגן הותקנה מגרעת (בעומק 0.1 מ'). אם היו אלו מתקנים קדומים, נראה כי מתקני הגת התאמצו לשמור עליהם והעדיפו להסית את מיקומו של בור האיסוף ממרכז הפאה הדרומית מערבה יותר ולחברו לבור האיסוף, הרחוק כשני מטרים מדופן משטח הדריכה, באמצעות תעלה מפותלת וארוכה.

על גבי משטח סלע סמוך המצוי במרחק של עשרה מטרים ממערב (נ"צ 180525/159724 בר"י ישנה) הותקנה גת משוכללת נוספת. מצב השתמרות השרידים בגת זו פחות טוב מאשר בגת שתוארה לעיל, אך אף בה ניתן לזהות את כל מרכיבי הגת המשוכללת, כגון: משטח עבודה מרכזי מרוצף בפסיפס גס ובמרכזו מתקן לעיגון בורג בעל מגרעת טרפזית, חמישה משטחי דריכה עליונים, תאים מלבניים בדופנות משטח העבודה, בור סינון ובור איסוף. תהליך הייצור בגתות המשוכללות נידון רבות בעבר, ואין כאן המקום לפרטו (מזור 1981, 58–59; רול ואילון 1981; הירשפלד 1983; פרנקל ואילון 1988; רחמני 1991; פרנקל 1999; דריי 2003, 219–224).

גתות מספר הזהות במרכיביהן לגתות שנסקרו בחורבת כפר אסתונא נתגלו בשדרת ההר המרכזית של ארץ ישראל ומקובל לתארכם לתקופה הביזנטית. מהן ניתן לציין את הגת הביזנטית בקלנדיה (בראמקי 1933), גת מהמאות החמישית־שישית לסה"נ בחורבת זיכרין (פישר 1986, 118–119) וגתות מהמאות החמישית – השביעית לסה"נ במזור ובכפר סירקין (סידי ואחרים 2003).

תיארוך טיפוס זה של גתות לתקופה הביזנטית תואם לטקסטורת הטיח שנתגלתה בחלקו העליון של בור האיסוף של הגת המשוכללת בחורבת כפר אסתונא. הימצאותן של שתי גתות משוכללות סמוך זו לזו מעידה כי חלקה המזרחי של החורבה שימש כאזור תעשייה שבו הופקו כמיות גדולות של יין שעלו על התצרוכת המקומית, ויש בכך כדי להעיד על אחד מענפי הפרנסה החשובים של תושבי המקום בתקופה הביזנטית.

מערת בית הבד

כפי הנראה, זוהי מערת בית הבד שהוזכרה בעדויות שהובאו בפני בית הדין, ואשר בה הוטלו גופות הנרצחים. פתח המערה ממוקם במדרון הצפוני-מזרחי של החורבה (איור 9; נ"צ 180426/159993 בר"י ישנה). למערה שני פתחים סמוכים וביניהם עמוד סלע, אך כיום הפתח הדרומי חסום באבני בנייה. מידות המערה (אורך כולל כ-40 מ', רוחב ממוצע כ-8 מ' וגובה כ-3 מ') מאפשרות שהייה נוחה במערה וניצולה לשימושים הדורשים חלל מרווח (איור 10). המערה נסקרה בשנת 1981 על ידי רפאל פרנקל מלווה בצוות מדריכי בית-ספר שדה עפרה. הוא איתר במערה שלושה מתקנים חצובים: מכבש בורג בצורת צלב חצוב, מתקן לקיבוע בורג, המחובר באמצעות תעלה פתוחה קצרה לבור איגום חצוב ברצפת המערה, ומתקן כבישה ואיגום מחובר לבור איגום נוסף באמצעות נקב. מתקנים אלה שימשו את בית הבד שפעל במקום (פרנקל 1984, 368, לוחות 35, 115; 1999, רשימה A: אתר 001-09-1815-000). במהלך ביקורינו במערה זיהינו את המתקנים שתיאר פרנקל אך הבחנו במתקן נוסף מטיפוס מכבש הבורג בצורת הצלב החצוב שהותקן בתקרת המערה. פתח המערה מוביל אל חלל אובלי רחב (A) אשר שימש כמבוא למערה. בחלל זה לא נתגלו מתקנים השייכים לבית הבד, וסביר כי מתקני בית הבד העדיפו להשאיר חלל זה ריק על מנת לאפשר כניסה ויציאה נוחות לעובדי המתקן.

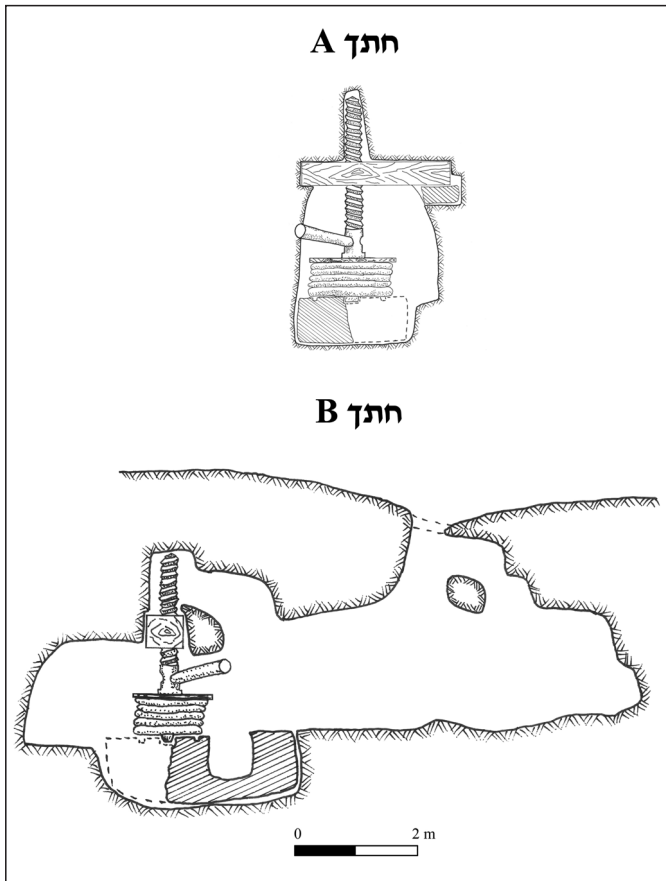

איור 9: מערת בית הבד, מבנה 'אל-חבס' וראש האתר, מבט מצפון-מזרח

בין חלל C ו-A נחשב בדופן הדרומית מסדרון רחב המוליך אל חלל B. המסדרון מצוי במפלס גבוה מרצפת חלל A, והטיפוס אליו אינו נוח. ייעודו של חלל זה אינו ברור, אך מיקומו הצדדי וחרירתו מהציר המרכזי של המערה מרמזים כי הוא שימש כמחסן לכלי בית הבד ולתוצרתו, וכי הוא לא הפריע לתפעול התקין של המתקן. עקב בידודו של חלל B וכיוון שהגישה אליו אינה נוחה, הוא משמש כיום את חקלאי האזור כנקודת הטמנה של פגרי חיות.

ברצפת חלקו המערבי של חלל C נחצבו שני אגנים סמוכים קטנים המחוברים ביניהם באמצעות נקב. האגן הדרומי נחצב במרכזו של משטח רבוע מוגבה (אורך צלעותיו 0.5 מ'), ופי האגן עגול (קוטרו 0.35 מ'). כפי הנראה, שימשו המשטח והאגן כמתקן לכבישה ולאיסוף השמן. האגן מחובר באמצעות נקב חצוב בסלע (אורכו 0.35 מ') לאגן הצפוני (אורכו 0.6 מ' ורוחבו 0.5 מ') ששימש כבור איגום. המתקן סורטט סכמתית בידי פרנקל, אך המידות שנלקחו לא היו מדויקות, ועל כן הוכן סרטוט מחודש של מתקן זה (איור 11).

איור 11: חתכים מערת בית הבד, חורבת כפר אסתונא

רוב שרידי בית הבד הנראים כיום נמצאים בחלל הפנימי ביותר של המערה (חלל F). זהו חלל מלבני גדול (אורכו 13 מ' ורוחבו כ-7 מ'). בדופנו הדרומית נחצבו שתי גומחות חצי עגולות שתקרתן קשתית. ברצפה ובתקרה של גומחה D נתגלו שרידי מתקן כבישה מטיפוס

מכבש בורג נע בצורת צלב חצוב (איור 12). הזרוע האופקית, שבה קובעה קורת עץ שנועדה לייצוב לוח התברג והבורג האנכי, נחצבה אל תוך התקרה הקשתית של הגומחה. כיוון שכך, התקנת קורת העץ במקומה הנכון לא היה יכול להתבצע מן הצד, ועל מתכנני המתקן היה לחשוב על פתרון שיאפשר את הכנסת הקורה למקומה וקיבועה בגישה תחתית. לשם כך הותקנה בחלקה המערבי של הגומחה מגרעת מדורגת (בעומק 0.6 מ' ובגובה 0.7 מ'). אחד הקצוות של קורת העץ הוכנס תחילה למדרגה התחתונה במגרעת, וכך התאפשרה הכנסת הקצה השני של הקורה למגרעת המזרחית שנחצבה במפלס גבוה מעט מהמגרעת המערבית. לאחר הכנסת קצה הקורה למגרעת המזרחית התאפשרה הרמת הקורה למדרגה העליונה של המגרעת המערבית. מתחת לקצה המערבי של הקורה הוכנסה קורת עץ או אבן מלבנית שנועדה לקבע את הקורה בגובה המתאים. שיטה זו אפשרה להתקין את מכבש הבורג הנע בצורת צלב אף בתקרת מערת בית הבד ולא רק בדופנותיה. על סמך חציבות המתקן ניתן לשחזר את מידות קורת העץ האופקית (אורכה 2.4 מ', רוחבה 0.7 מ' וגובהה 0.4 מ'). חציבה אנכית בתקרת המתקן (באורך 1.15 מ') שימשה להתקנת בורג העץ. אף כאן, כיוון שלא התאפשרה גישה צדית לחלקה העליון של הזרוע האנכית, שהיה הכרחי למיקום נכון של הבורג, להברגתו על גבי אום עליון ולטיפול בבעיות טכניות שונות, נאלצו מתכנני המתקן לחצוב בתקרת המערה פיר שירות אלכסוני שניגש לזרוע זו מן הצד. מתחת לבורג האנכי הועמקה רצפת הגומחה לצורך הצבת מצע כבישה שסותת באבן גדולה וכבדה. מצע הכבישה נתגלה שבור בחלקו, אך ניתן לשחזרו במלואו. במרכזו נחצבה פותה מרובעת (0.25x0.25 מ') שנועדה לקליטת חלקו התחתון של בורג המתקן. חריץ רדיאלי (בקוטר 1.13 מ', ברובח ובעומק של 0.05 מ') סותת מסביב לאבן הפותה המרכזית ונועד לאיסוף השמן שנטף מהעקלים. שתי תעלות קצרות חיברו בין החריץ הרדיאלי אל שני אגני איסוף אובליים שנחצבו על גבי אותו הסלע.

איור 12: מתקן הכבישה דמוי הבורג ומצע הכבישה בתחתיתו, מבט מצפון

מתקן כבישה נוסף מטיפוס מכבש בורג נע בצורת צלב חצוב נחצב בתקרת חלל F. התקנת הקורה האופקית נעשתה בטכניקה שתוארה במתקן הכבישה שבגומחה D באמצעות גישה תחתית, ולשם כך אף כאן נחצב פיר אלכסוני שניגש לחלקו העליון של הזרוע האנכית. לא נתגלה מצע הכבישה של מתקן זה, ונראה כי הוא נלקח במהלך השנים.

על אף שטכנולוגיית השימוש בבורג לכבישה הייתה ידועה כבר בתקופה הרומית, מקובל לתארך את השימוש במתקני כבישה אלו לתקופה הביזנטית (פרנקל 1999, 130; לדעה אחרת ראו טפר 1992, 80–85). מכבשי בורג נע בצורת צלב נתגלו באתרים סמוכים לחורבת כפר אסתונא, וחלקם תוארכו לתקופה הביזנטית: בבית אל (פרנקל 1986, 49), באל-ג'יב (טפר 1992) ובג'פנא (זלינגר 1997).

הימצאותם של שלושה מתקני כבישה במערה מעידה כי היה זה בית בד שבו הופקה תוצרת רבה, ואף הוא בדומה לריבוי הגתות שתוארו לעיל מעיד על אחד מענפי הפרנסה העיקריים של תושבי החורבה במהלך התקופה הביזנטית.

תיאור השרידים – דיון ומסקנות

באתר קיימים אלמנטים שונים שאותרו: מבנה מונומנטלי באוריינטציית מזרח-מערב, משקוף מעוטר, כותרת קורינתית, חלקי עמודים, קבר מקמרים שבחזיתו חרותת צלב, בית בד מטיפוס מכבש בורג נע בצורת צלב חצוב וגתות מורכבות. כל אלה מעידים על קיומו של מכלול אדריכלי גדול שהתקיים באתר במהלך התקופה הביזנטית. המשקוף, חרותת הצלב במערת הקבורה והכותרת הקורינתית מרמזים כי מדובר במכלול נוצרי חקלאי אשר כלל מבנה ציבורי (כנסייה) במרכזו.

האתר דומה במאפייניו (בעיקר טיב הבנייה וגודל האבנים) לקבוצת אתרים מהתקופה הביזנטית שנתגלו במערב השומרון, כדוגמת דיר אל-קלעה ודיר סמען. אתרים אלו זוהו על ידי יזהר הירשפלד כמנזרים מבוצרים (הירשפלד 2002). לעומתו הציע יצחק מגן לזהות באתרים אלו וכן במבנה המונומנטלי שבחורבת כפר אסתונא שני שלבי שימוש במהלך התקופה הביזנטית: האחד – בראשית התקופה הביזנטית, שבו שימשו האתרים כמבנים מבוצרים אשר מוקמו סמוך לדרכים ראשיות, והשני – מאוחר, ובו הוסבו מבנים אלו לשמש כמנזרים חקלאיים ביזנטיים (מגן 2008, 184–195, 204). על אף מגוון הממצאים מהתקופה הביזנטית שנמצאו באתר המעידים בוודאות כמעט על קיומו של מנזר, כיוון שבחורבת כפר אסתונא טרם נערכה חפירה ארכאולוגית מסודרת, אין באפשרותנו לקבוע האם התקיימו במקום שלבי יישוב קדומים התואמים את עמדתו של מגן.

סיכום

בשו"ת 'זרע אברהם', המרכז את התשובות ההלכתיות שנתן הראשון לציון הרב אברהם יצחקי, מופיע דיון בהתרתן מעגינות של שתי נשים יהודיות מירושלים, שבעליהן נרצחו, וגופותיהם נמצאו בבית הבד של כפר אסתונא. העדויות בשפות הערבית והלדינו ודברי בית הדין בירושלים בשפות העברית והארמית כתובים בכתב תרגום (כתב רש"י) ומציגים תמונה אמיתית של יהודים שסחרו לפרנסתם בכפרים שמצפון לירושלים, כפרי דרום השומרון. במקרה שלפנינו, שני סוחרים יהודיים נרצחו, וגופותיהם הושלכו/הוסתרו בבית הבד של חורבת כפר אסתונא. על פי שמועות על הרצח מתושבים בכפרי הסביבה, הגיעו

חבריהם אל גופות הנרצחים, זיהו אותם, ואולי אף קברו אותם במקום. בסופו של הדיון התיר בית הדין את הנשים מעגינות.

במהלך העדויות נזכרים מקומות שבהם ביקרו סוחרים יהודיים: סונג'ול (סנג'יל), תורמוס-עיא, מאזרעא (מזרעה א-שרקיה), דיר גאסני (דיר ע'סאנה) והכפר בית רימה. שלושה כפרים נוספים נרמזים משמות המעורבים ברצח היהודים: אל-עקרנבי (מהכפר עקרבה), אל-מג'דילאווי (מהכפר מג'דל, כפי הנראה הכפר מג'דל בני פאדל) וכופור דני (מכפר דן שמצפון לג'נין). שם מקום נוסף שנזכר בעדויות הוא כירבת כופור איסטונה, ובו נתגלו גופות הנרצחים. מכיוון שהמקום מופיע בשם 'ח'רבה', ומכיוון שבבית הבד בחורבה הוטלו גופות הנפטרים, שיערנו לעיל כי המקום היה חרב בתקופה ההיא, וכי תנועת המבקרים בו לא הייתה רבה.

כמתואר לעיל, במהלך סיור באתר אותר בית הבד שבו כנראה נמצאו מוטלות גופותיהם של יעקב וסולימאן. התברר כי אין מדובר בבית בד פעיל מהתקופה העות'מאנית (זמן כתיבתו של השו"ת) כי אם בבית בד מטיפוס בורג נע בצורת צלב חצוב האופייני לתקופה הביזנטית. ממצא זה מצטרף לשורת ממצאים נוספים שאותרו ותועדו באתר, כגון: מבנה מונומנטלי באוריינטציית מזרח-מערב, משקוף מעוטר, כותרת קורינתית, חלקי עמודים, קבר מקמרים ובחזיתו חרות צלב וגתות מורכבות המרמזים על קיומו של מכלול נוצרי חקלאי גדול מהתקופה הביזנטית אשר כלל מבנה ציבורי (כנסייה) במרכזו.

הסוגיה הנידונה בשו"ת 'זרע אברהם' בדבר 'התרת העגונות' הנה דוגמה אחת מיני רבות למקרים אשר הגיעו לפתחם של בתי הדין הרבניים בארץ ישראל וסביבותיה במהלך המאות ה-17–18 עת נחלש השלטון העות'מאני המרכזי, התערער הביטחון בדרכים, וההולכים בהן היו חשופים לסכנות ולטרדות של ליסטים.

תודות

ברצוננו להודות למר עוזי רוטשטיין על תרגום העדויות בערבית, לגב' מתיילדה כהן-סראנו על תרגום העדויות בלדינו, לפרופ' משה שרון, לפרופ' יואל אליצור ולמר ווהיד מעדי על ליבון בעיות לשון שונות בערבית, למר ישראל בן-אריה על העזרה בסיורי השטח. הכנת מאמר זה ופרסומו התאפשרו באמצעות מלגת מחקר מטעם קרן הזיכרון לתרבות יהודית.

רשימת מקורות

אלפסי 1970:

אלפסי, י', 1970, חכמי חברון לדורותם, בתוך: אבישר, ע' (עורך), ספר חברון, עיר האבות ויישובה בראי הדורות, ירושלים, עמ' 119–142.

אבני 1997:

אבני, ג', 1997, בתי הקברות של ירושלים ובית גוברין במאות ד'-ז' לסה"נ כדוגמא לבתי קברות עירוניים בארץ ישראל בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, ירושלים.

אבני ואחרים 2008:

Avni, G., Dahari, U. & Kloner, A., 2008, *The Necropolis of Bet-Guvrin-Eleutheropolis*, Jerusalem.

בראמקי 1933:

Baramki, D., 1933, A Byzantine Bath at Qalandia, *The Quarterly of the Department of Archaeology in Palestine* 6, pp. 105-109.

בריסק 1901:

בריסק, א"ל, 1901, חלקת מחוקק, חוברת ד, ירושלים.

גאון 1928:

גאון, מ"ד, 1928, יהודי המזרח בארץ ישראל בעבר ובהווה, ירושלים.

גרן 1982:

גרן, ו', 1982, תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל, כרך ה: השומרון (ב), בר-עמרם, ח' (תרגום), ירושלים.

דריי 2003:

דריי, י', 2003, תהליך ייצור היין ב"גת המשוכללת" הביזנטית, מחקרי יהודה ושומרון יב, עמ' 219-228.

הוטרוט ועבד-אלפתאח 1977:

Hütteroth, W.D. & Abd al-Fattah, K., 1977, *Historical Geography of Palestine, Transjordan, and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen.

הירשפלד 1983:

Hirschfeld, Y., 1983, Ancient Wine Presses in the Park of Ajalon, *Israel Exploration Journal* 33, pp. 207-218.

הירשפלד 2002:

Hirschfeld, Y., 2002, Deir Qal'a and the Monasteries of Western Samaria, in: Humphrey, J.H. (editor), *The Roman and Byzantine Near East, Some Recent Archaeological Research*, vol. 3, Portsmouth, pp. 156-189.

זלינגר 1997:

זלינגר, י', 1997, גופנה – מרכז לייצור שמן בתקופת המשנה והתלמוד, מחקרי יהודה ושומרון ו, עמ' 178-171.

חסייני 1938:

Husseini, S.A.S., 1938, A Rock-Cut Tomb-Chamber at 'Ain Yabrud, *The Quarterly of the Department of Archaeology in Palestine* 6, pp. 54-55..

טפר 1992:

טפר, י', 1992, בית-הבד שבגבעון, נקרות צורים 18, עמ' 69-86.

יערי 1951:

יערי, א', 1951, שלוחי ארץ ישראל: תולדות השליחות מהארץ לגולה מחורבן בית שני עד המאה התשע עשרה, ירושלים.

כהן ובן-שמעון-פיקאלי 2010:

כהן, א', ובן-שמעון-פיקאלי, א', 2010, יהודים בבית המשפט המוסלמי – המאה השבע עשרה, חברה, כלכלה וארגון חברתי בירושלים העות'מאנית, ירושלים.

לונץ 1882:

לונץ, א"מ, 1882, ירושלים א, וייען.

מגן 2008:

Magen, Y., 2008, Late Roman Fortresses and Towers in Southern Samaria and Northern Judea, in: Magen, Y. (editor), *Judea and Samaria Researches and Discoveries*, Jerusalem, pp. 177-216.

מזור 1981:

מזור, ג', 1981, גתות בנגב, קדמוניות 54-55, עמ' 51-60.

מקקאון 1947:

McCown, C.C., 1947, *Tell en-Nasbeh I, Archaeological and Historical Results*, Berkeley - New Haven.

סטצ'ברי 1961:

Stutchbury, H.E., 1961, Excavations in the Kidron Valley, *Palestine Exploration Quarterly* 93, pp. 101-113.

סידי ואחרים 2003:

Sidi, N., Amit, D. & Ad, U., 2003, Two Winepresses from Kefar Sirkin and Mazor, *Atiqot* 44, pp. 253-266.

עמר 2005:

עמר, ז', 2005, מתיר העגונות מדמשק, עת-מול ל(4), עמ' 16-19.

פורת 1989:

פורת, י', 1989, טיח באמות מים כאינדיקטור כרונולוגי, בתוך: עמית, ד', הירשפלד, י' ופטריק, י' (עורכים), *אמות המים הקדומות בארץ-ישראל: קובץ מחקרים*, ירושלים, עמ' 69-87.

פינקלשטיין ולדמן 1997:

Finkelstein, I. & Lederman, Z. (editors), 1997, *Highlands of Many Cultures - The Southern Samaria Survey*, Tel Aviv.

פישר 1986:

פישר, מ', 1986, החפירות בחורבת זיכרין, *קדמוניות* 71-72, עמ' 112-121.

פרומקין 1930-1928:

פרומקין, א"ל, 1930-1928, תולדות חכמי ירושלים: משנת ה"א ר"ן ליצירה עד ה"א תר"ל ליצירה, ירושלים.

פרנקל 1984:

פרנקל, ר', 1984, תולדות עיבוד יין ושמן בגליל בתקופת המקרא, המשנה והתלמוד, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, תל אביב.

פרנקל 1986:

פרנקל, ר', 1986, בית הבד הקדום, תל אביב.

פרנקל 1999:

Frankel, R., 1999, *Wine and Oil Production in Antiquity in Israel and other Mediterranean Countries*, Sheffield.

פרנקל ואיילון 1988:

פרנקל, ר' ואיילון, א', 1988, גפן, גתות ויין בעת העתיקה, תל אביב.

קונדר וקיצ'נר 1882:

Conder, C.R. & Kitchener, H.H., 1882, *The Survey of Western Palestine*, vol. II, London.

רול ואיילון 1981:

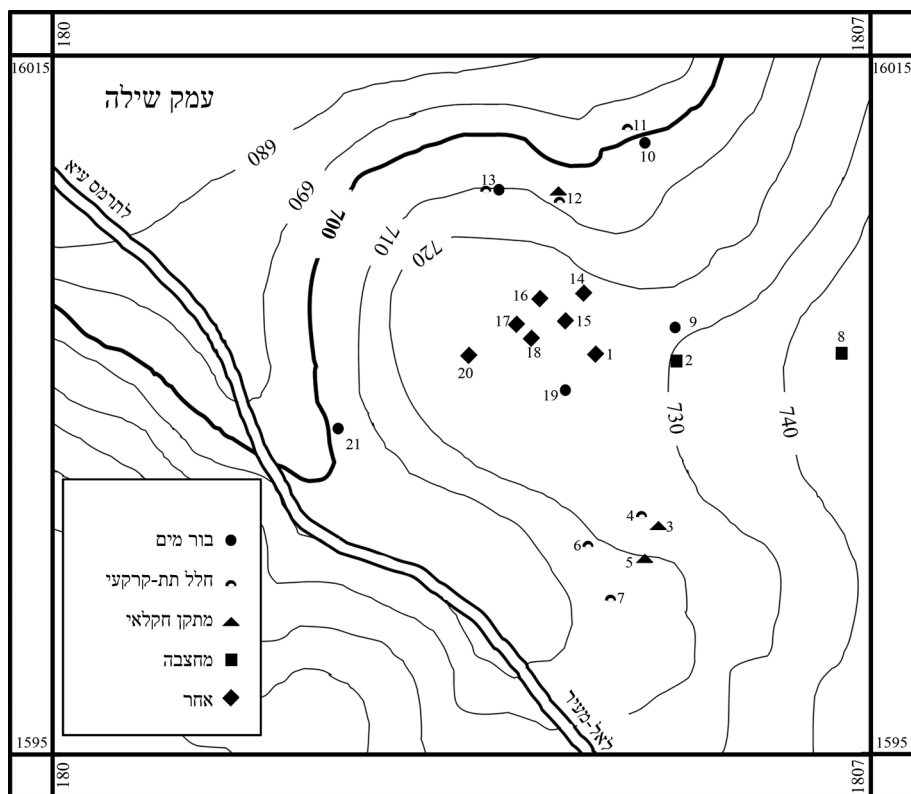
Roll, I. & Ayalon, E., 1981, Two Large Wine Presses in the Red Soil Regions of Israel, *Palestine Exploration Quarterly* 113, pp. 111-125.

רחמני 1991:

Rahmani, L.Y., 1991, Two Byzantine Winepresses in Jerusalem, *Atiqot* 20, pp. 95-110.

נספח א: תיאור השרידים בחורבת כפר אסתונא (איור 13)

מס'	נ"צ	מהות האתר	הערות
1	18046/15987	משקוף בעל עיטור 'טבולה אנסטה' ניצב סמוך למבנה מקומר בעל גומחה (מחרב) בדופן הדרומית המשמש כציון קבר שיח' מחמד	
2	18053/15987	שרידי מחצבה גדולה	
3	18052/15972	שני בתי גתות סמוכים	ראו איור 8 וכן תיאור מפורט ודיון לעיל.
4	18050/15975	מערה, ייתכן כי שימשה לאחסון	
5	18050/15972	בור איסוף השייך לגת	ראו איור 8 לעיל
6	18045/15973	מערות קבורה ובחזיתה חרותות צלב גדול, אך ניתן לזהות שרידי מקמרים	
7	18048/15968	מערות קבורה בעלת שלושה מקמרי קבורה	
8	18068/15988	מחצבת סלע	
9	18053/15989	בור מים	
10	18050/16005	בור מים	
11	18048/16008	שני תאים רבועים סמוכים ומעליהם גרם מדרגות חצוב בסלע	
12	18042/15999	מערות בית הבד	ראו איורים 10-11 ודיון לעיל
13	18038/16001	בור מים וסמוך אליו פתח מערות קבורה הכוללת מקמרים	
14	18045/15993	אבן גזית גדולת ממדים (1.5x4 מ') המשמשת כמזוזה צפונית בשער כניסה למתחם המנזר הביזנטי (?) (רוחב השער 4.5 מ')	סמוך לאבן זו מצפון בִּרְכָה מלבנית חצובה בסלע
15	18043/15989	פינתו הצפונית-מזרחית של מבנה הגזית הניצב בראש הגבעה	
16	18040/15991	פינתו הצפונית-מערבית של מבנה הגזית הניצב בראש הגבעה	
17	18039/15989	פינתו הדרומית-מערבית של מבנה הגזית הניצב בראש הגבעה	
18	18040/15988	אבן סף במבנה הגזית	
19	18043/15984	בור מים	
20	15986/18035	מבנה מבוטן בראש הגבעה ומדרומו פתח מערה במתאר אי-רגולרי	
21	18024/15981	בור מים	

איור 13: מפת איתור השרידים, חורבת כפר אסתונא

נספח ב: תרגום שו"ת 'זרע אברהם'

להלן מובא נוסח השאלה כנדפס בשו"ת 'זרע אברהם'.⁹

[המושב הראשון של בית הדין: שלהי כסלו ה'תס"ד (דצמבר 1703)]

שאלה ב: במותב תלתא כחדא הוינא באשר נדרשנו נחנא בי דינא דחתימין לתתא לקבל עדות על דבר העגונות האומללות. ובאותו מעמד בא לפנינו ה"ר כליפה בן שלום ואחר האיום והגיוזום ובגזר נח"ש כדחזי שגידי את כל מה ששמע או ראה בלי תוספת ומגרעת רק דברים כהוייתן וקבל עליו ה"ר כליפה הנז' את כל האיומי והגזומי הנעשים לו וקם על רגליו והעיד בתורת עדות לפנינו ואמר מעשה שהיה כך היה "היינו ששה אנשים הולכים לכפר א' שמו תורמוס עיזא" ואמר בלשון ערבי כלשון הזה אות באות תיבה בתיבה "מיילנא תה נישרב מן אל ביר אלי תחת

9 את כתב התרגום (כתב רש"י) כתבנו באותיות מרובעות, והוא מופיע כפסקת הזחה בלא הדגשה. ביאור ביטויים של בית הדין הכנסנו לסוגריים מעוגלים. הסברים קצרים הכנסנו לסוגריים מרובעים. את העדויות עצמן תרגמנו מערבית ומלדינו לעברית.

אל מאזרעא וולאקונה מרא וריג'אל וקאלו לאין ראייתין פי אכיר האל נהר ביציר פיוס מיתיל מא צאר פי סולימאן ויעקב אלי מקטולין פי כירבית כופר איסטונה פי באד, אילו זמן ועוודנא לאל מזרעא וביתנא פיהא. לאין בוכרא רוחנא שית יהוד ווטלינא עליהום וואיערפ'נהום מן ריגיליהום ואידיהום ושאשהום ואל ארבע כנפות. ויעקב כאן לביס קונבאז וכאן מאערוף איל קונבאז ענדי אלא מן וויג'יהום מה איערפ'תהום" עד כאן הגיעו דבריו של העד הנז' אחר האיום והגיוזום כדחזי:

תרגום העדות: במושב שלושה כאחד היינו (= בית דין) כאשר נדרשנו אנחנו בית הדין החתומים למטה לקבל עדות על דבר העגונות האומללות. ובאותו מעמד בא לפנינו ה"ר כליפה בן שלום, ואחר האיום והגיוזום ובגזרת נידוי חרם ושמתא כראוי (= אזהרת בית הדין את העד) שיגיד את כל מה ששמע או ראה בלי תוספת ומגרעת רק דברים כהווייתם וקיבל עליו ה"ר כליפה הנזכר את כל האיומים והגיוזומים הנעשים לו וקם על רגליו והעיד בתורת עדות לפנינו ואמר:

מעשה שהיה כך היה. היינו שישה אנשים הולכים לכפר אחד שמו תורמוס-עיא... פנינו לשותות מהבאר אשר נמצא למרגלות מזרעה [א-שרקיה], ומצאו אותנו אישה וגבר ואמרו לנו: תראו מה יכול להיות סופכם, זה כמו מה שקרה לסולימאן ויעקב שנמצאו הרוגים בבית הבד שבחורבת כפר אסתונא. לאחר זמן חזרנו לא-מזרעה וישנו שם. למחרת הלכנו שישה יהודים ובאנו אליהם [לגופותיהם של סולימאן ויעקב] וזיהינו אותם על פי רגליהם, ידיהם, הכיפות שעל ראשם וארבעת הכנפות [ציצית]. ויעקב היה לבוש קונבז [סוג של חלוק ארוך]. החלוק היה מוכר לי, אך את פניהם לא זיהיתי.

עד כאן הגיעו דבריו של העד הנזכר אחר האיום והגיוזום כראוי.

תו אתא קדמנא אנחנא בי דינא דחתימין לתתא ה"ר יצחק בן אברהם ואחר האיום והגיוזום ובגזרת נח"ש כדבר האמור קם על רגליו והעיד בתורת עדות ואמר מעשה שהיה כך היה וז"ל בלשון לעז אות באות תיבה בתיבה. "סאלימוס די אקי סיש' פריסונאש אאונדי סון ייו אי כאליפה אי קנקן אי עודי איל אירמאנו די סולימאן וה"ר אהרן טיפה אי מי אירמאנו יוסף אי פואימוס אלה מאזרעא טריס די נחזוטרוס פ'ואירון אל קאזאל דיג'ו קי סון ייו אי מי אירמאנו יוסף אי עודי אי לוש טריש אוטרוש פ'ואירון פארה איל קאזאל קי סון הר"א טיפה אי כאליפא אי קנקן אי מי אספירארוס אינטרי מיינטיש קי טרושירה ייו מי רופא די לה מאזרעא. אינטרנדו אינל קאזאל ייו אי מי אירמאנו מוס דישו אונה מורה קון דוש מורוש אאונדי באש. ריספונדימוש קירימוש איר אה תורמוס עינא. מוס דישירון נו באלייאש אין לשון ערבי כלשון הזה: 'לא תרוחו לא ייג'ראלכוים מיתיל סולימאן אכו עודי וורפיקו יעקב אלי דבחהוהום ווחאטוהום פ' באד כופור איסטונה'.

קיטי ייו מי רופא די אליי אי לה קארגי אי לי דישי אה מי אירמאנו טו ייבא לה רופא אה לוש חברים אי ליס קונטאראס איל ענין אינטרי מיינטיש קי וירי ייו אה עודי אאונדי איסטה אי בושקי אה עודי אי וידי קי סי פ'ואי קי איל טאנביין. סופו דיל ענין די לוס גוים קי סי לו דישירון אי פ'ואי אה ויר אי פ'ואי ייו אאונדי מיס חברים אי וידי קי אילייס טאנביין אולייידון די לוס גוים קי סי מאטארוס סולימאן איל אירמאנו די עודי אי סו חבר יעקב לישי דישי ייו די קין אוייסטיש אישטו מי

דישירון פ'ואימוס אביביר אגווא אי מולו דישירון לוס מורוש אי אקיליאי נוגי דורמימוס אין לה מאזרעא לוס אי עודי אי קנקן סי פ'ואירון אה תורמוס עיאי. אה לה מאנייאנה דישיומוש לאש רופאש אי פ'ואימוש אה תורמוס עיאי אאונדי עודי אי קנקן אי מוש אגונטימוש אי פ'ואימוש אה ויר כופור איסטונה לוש טופימוש איניל באד אה סולימאן איל אירמאנו די עודי אי סו חבר יעקב אה סולימאן לו קונסימוש דיל סאיי קי איסטאבה רימינדאדו קון קוטנייא אי די סו טוקא אי לוש פייש אילאס מאנוש.

תינפירו די קארה נו סי פודו קונסיר אי יעקב לו טופימוס אבוקאדו לה קארה אין איל סואילו אי לו בולטימוס אי טופימוש לה קארה קומידה די גוזאנוס אינפירו איסטאבה אינטירה אנטיס דימאנדימוש אלוס גוים די לה מאזרעא די אאונדי סופיסטיש קי איליוש סון מוש דישירון סי נו פ'ואירה לוש רועיאיין נו סופייראמוש נאדה קי לוש רועיאיין גולירון גולור אי בושקארון אה לה גולור אי לוס וירון מאטאדוש אי גריטארון אי פ'אזיעימוס אי לוש וימוש אי לוש קונסימוס קי איראן סולימאן איל אירמאנו די עודי אי סו חבר יעקב אי אישטו פ'ואי קי לוש וירון לוש די לה מזרעא טריס דייאס אנטיש קי פ'ואירה ייו קון מיס חברים".

ע"כ הגיעו דברי העד יצחק בן אברהם אחר האיום והגיוזום כדחצי.

תרגום העדות: שוב בא לפנינו אנחנו בית הדין החתומים למטה ה"ר יצחק בן אברהם, ואחר האיום והגיוזום ובגזרת נידוי חרם ושמטת כראוי (= אזהרת בית הדין את העד) כדבר האמור קם על רגליו והעיד בתורת עדות ואמר מעשה שהיה כך היה. וזה לשונו בלשון לעז אות באות תיבה בתיבה:

יצאנו מכאן קבוצת אנשים, שהם אני וכליפה וקנקן ועודי אח של סולימאן והרב רבי אהרון טיפה ואחי יוסף, והלכנו למזרעה. שלושה מאתנו הלכו לכפר [מזרעה], שהם אני ואחי יוסף ועודי, והשלושה האחרים הלכו לכפר [תורמוס-עיא], שהם הרב רבי אהרון טיפה וכאליפה וקנקן, והם חיכו לי בינתיים שאני אביא את הסחורה ממזרעה. כשנכנסנו לכפר, אני ואחי, אמרה לנו 'שחורה' אחת עם שני 'שחורים': לאן אתם הולכים? ענינו: היינו רוצים ללכת לתורמוס-עיא. אמרו לנו: לא הייתם צריכים לצאת, כך בלשון ערבי כלשון זה: אל תלכו שלא יקרה לכם כמו שקרה לסולימאן, אח של עודי, וחברו יעקב, אשר שחטו אותם ושמו אותם בבית הבד בכפר אסתונא. הוצאתי את הסחורה שלי משם ואני העמסתי ואמרתי לאחי: אתה תביא את הסחורה לחברים ותספר להם את העניין, בינתיים אני אראה איפה נמצא [עודי]. וחיפשתי את עודי וראיתי שהוא הלך, גם הוא ידע את העניין [כי] הגויים אמרו לו, והלכתי לראות מה קרה לחברים שלי. וראיתי שגם הם שמעו את מה שעשו הגויים שהרגו את סולימאן, אח של עודי, והחבר שלו יעקב. אני אמרתי להם: ממי שמעתם את הדבר הזה? אמרו לי: הלכנו לשתות בבור מים, ואמרו לנו ה'שחורים'. באותו הלילה ישנו ארבעתנו במזרעה, עודי וקנקן הלכו לתורמוס-עיא. למחרת עזבנו את הסחורות והלכנו לתורמוס-עיא איפה שעודי וקנקן, והלכנו לראות את כפר אסתונא. מצאנו אותם בתוך בית הבד את סולימאן, האח של עודי, וחברו יעקב. את סולימאן הכרנו לפי ה'סאיי' שלבש, שהיו עליו טלאים מכותנה [Sayo – חלוק עליון לגבר, כמוהו נהגו ללבוש גם היהודים הספרדים בתקופה העות'מאנית], ולפי המצנפת שלו ולפי הרגליים והידיים שלו. לא היה ניתן להכירו בשלמותו מהפנים. ויעקב מצאנו אותו מכופף כאשר פניו

על הארץ, ואנחנו הפכנו אותו ומצאנו את הפנים אכולים כולם על ידי תולעים. שאלנו את הגויים מהכפר מזרעה: מאיפה ידעתם מי הם? אמרו לנו: אם לא היו הרועים [רועי צאן], לא היינו יודעים כלום. מפני שהרועים הריחו את הריח ועקבו אחרי הריח וראו את הנרצחים וצעקו וקראו לאחרים, וראינו אותם והכרנו אותם שהם היו סולימאן, האח של עודי, וחברו יעקב. וזה היה שראו אותם במזרעה שלושה ימים לפני שאני הלכתי עם חבריי. עד כאן הגיעו דברי העד יצחק בן אברהם אחר האיום והגיוס כראוי.

תו אתא קדמנא אנחנא בי דינא דחתימין לתתא עודי אחיו של סולימאן הנז' ואמר לנו בלשון זה: "אוואל מא כונת פ'י אל מזאזרעא מא קלולי אהל איל מאזרעא מן קטלהום. חאכו לקנקן וקנקן חאכלי. רוחות אנא וקנקן לה תורמוס עייא וביתנא פ'הא. קאלולי אהל תורמוס עייא: שופות אכך סולימאן וורפ'יקו יעקב מאקטולין אלדי דבחוהום. וקולות להום: מן וון עיריפ'תהום ? וקאלולי מן אל רועיין חלדי שאמו אל ריחא ווארה איל ריחא דאוורו וואלקהום מדבוחין, וקאמו איל סוט ופ'אזענה אהל אל בלד, ושופנא אכך סולימאן וורפ'יקו יעקב מדבוחין. ורוחות אנא ורפ'קאטי ושופוט אכי סולימאן וורפ'יקו יעקב מדבוחין פי אל באד אלי פ'י כופור איסטונה, ואיערפתהום מן סאייטהום ושאשהום ואידיהום וריג'ליהון. ופ'י איד אל ימין שיי אכי סולימאן כאנת מן זמן כוטלי מן צארביט עאצה אלי ג'את פ'י אידו אוואל מאראת מן זמן. לא תורקימאן וואיקשעית פ'י אידו איל כוטלי ואעיריפ'תו עיריף טייב".

ע"כ הגיעו דברי העדים הנ' אות באות תיבה בתיבה בלי תוספת ובלי מגרעת אחר האיומים והגיוס כדחזי כדבר האמור. ולראית האמת ח"ש פעה"ק ירושלם תובב"א בשלהי חדש כסליו משנתנו התס"ד ליצירה: אברהם יצחקי דיין: יהוסף קונקי דיין: יהודה הכהן דיין:

תרגום העדות: שוב בא לפנינו אנחנו בית הדין החתומים למטה עודי אחיו של סולימאן הנזכר ואמר לנו בלשון זה:

כשהגעתי למזרעה, לא אמרו לי תושבי מזרעה מי הרג אותם. אמרו לקנקן, וקנקן אמר לי. הלכנו אני וקנקן לתורמוס-עייא והתיישבנו בה. אמרו לי תושבי תורמוס-עייא: ראינו את אחיך סולימאן וחברו יעקב הרגים אשר שחטו אותם. ואמרתי להם: מאיפה אתם יודעים? ואמרו לי מהרועים אשר הריחו את הריח והלכו אחרי הריח וחיפשו ומצאו אותם שחוטים וצעקו, וקראנו לעזרת אנשי הכפר, וראינו את אחיך סולימאן וחברו יעקב שחוטים. והלכנו אני וחבריי וראיתי את אחי סולימאן ואת חברו יעקב שחוטים בבית הבד אשר בכפר אסתונא, וזיהיתי אותם על פי גלימותיהם וכיפותיהם וידיהם ורגליהם. וביד ימין של אחי סולימאן הייתה מזמן צלקת ממכת מוט שהוא חטף ביד והיא עברה מזמן. ובדקתי וראיתי בידו את הצלקת. וזיהיתי זיהי טוב.

עד כאן הגיעו דברי העדים הנזכרים אות באות תיבה בתיבה בלי תוספת ובלי מגרעת אחר האיומים והגיוס כראוי כדבר האמור. ולראית האמת חתמנו שמנו פה עיר הקודש ירושלם, תיבנה ותכונן במהרה בימינו אמן, בשלהי חודש כסליו משנתנו התס"ד ליצירה: אברהם יצחקי דיין, יהוסף קונקי דיין, יהודה הכהן דיין.

[המושב השני של בית הדין: שלהי סיוון ה'תס"ד (יוני 1704)]

במותב תלתא כחדא הוינא באשר נדרשנו נחנא בי דינא דחתימין לתתא ע"ד העגונא הנז' ובאותו מעמד בא לפנינו ה"ר אהרן טיפה ואחר האיום והגיוזם בכח התורה עמד על רגליו והעיד בתורת עדות וז"ל: "קואנדו מוס פואימוס די אקי אה לה מאזרעא, אנטיס קי פואיראמוס אה סונג'ול, טופימוש קון און מורו אי אונה מורה, קי אישטאבאן אינג'נדו אגווא דיל פוזו פואימוש אה ביבר אגווא. מוס דישירון איל מורו אי לה מורה וואין ראייתין ייא יאוד איל דונייא? אגרבת מא אנתו כאייפ'ין לא ייג'ראלכום מיתיל מא ג'אראלהום לה האל יהוד אלי קאטלוהום? ג'ית קולותלהום מן הום אלי קאטלוהום? וקלולי סולימאן אכו עודי ויעקב רפ'יקו. קולות להום אנא יעקב? קלולי איל אעמץ. סאיילת להום מינין תערפ'ו אנתו שופ'תהום ולא חדא חכלכום קאלולי אהל תורמוס עייא חכולנא אלי לאקהום מדבוחין פ' כרבית כופר איסטונה". ע"כ.

תרגום העדות: במושב שלושה כאחד היינו [= בית דין] כאשר נדרשנו אנחנו בית הדין החתומים למטה על דבר העגונות הנזכרות. ובאותו מעמד בא לפנינו ה"ר אהרן טיפה, ואחר האיום והגיוזם בכוח התורה עמד על רגליו והעיד בתורת עדות וזה לשונו: כאשר הלכנו מכאן למזרעה לפני שהלכנו ל[כפר] סנג'יל, מצאנו עם 'שחור' ו'שחורה' שהיו ממלאים מים מהבאר [שממנה] הלכנו לשותות מים. אמרו לנו השחור והשחורה: מה אתם מסתובבים פה בעולם [=באזור זה], אתם לא פוחדים שיקרה לכם כמו שקרה ליהודים שהרגו אותם? באתי ואמרתי להם: את מי הרגו? ואמרו לי: סולימאן אחיו של עודי ויעקב חברו. אמרתי להם: איזה יעקב? ענו לי: בעל הדלקת עיניים. שאלתי אותם: מהיכן אתם יודעים, אתם ראיתם אותם ולא [=אן] כי מישהו סיפר לכם? אמרו לי: תושבי תורמוס-עיא סיפרו לנו, אלו שמצאו אותם שחוטים בחורבת כפר אסתונא. עד כאן.

ועוד העיד הנז' "שלן הוא אותה הלילה פי איל מאזרעא והלכו אחיו עודי וקנקן לתורמוס עייא לראו' אם אמת הדברי". ועמד קנקן לפנינו והעיד בתורת עדות וז"ל: שכשהגיעו לשם שאלו לבני הכפר שו האל סוט אלי ענדכום? קאלי יהוד מקטולין פ' בד כופור איסטונה. קולות להום: מנין עריפ'תהום אין הום יהוד? קאלו עריפ'נהום מן אל שאשת ומן אל שארשיח ווריתהום אל ד' כנפות. וקולות להום: ג'יניס אל שארשיח מתיל האדול? קאלו: אייא. קולנאלהום: תעלו מענא תא נשופ'הום? קאלו: אגרבת ענבוכרא נרוח. סאבתנא ענבוכרא. וג'יבנה לא אהרן ויצחק וכליפה ויוסף ואחיו עודי, ורוחנה ג'ומלי לא תורמוס עייא תא נכוד נאס רחפקה מענה תא נדפינהום".

תרגום העדות: ועוד העיד הנזכר שלן הוא אותה הלילה בכפר מזרעה, והלכו אחיו עודי וקנקן לתורמוס-עיא לראות אם אמת הדברים. ועמד קנקן לפנינו והעיד בתורת עדות וזה לשונו: שכשהגיעו לשם שאלו לבני הכפר: מה פשר הקולות [=השמועות] אצלכם? אמרו: יהודים הרוגים בבית הבד בכפר אסתונא. אמרתי להם: כיצד אתם יודעים שהם יהודים? אמרו: הכרנו אותם לפי הכיפות ולפי 'פסי הבד'. והראיתי להם את הארבע כנפות ואמרתי להם: סוג פסי הבד כמו אלה (= כמו הציציות)? אמרו: כן. אמרנו להם: בואו אִתנו ונראה לכם אותם. אמרו: הכי מתאים לנו ללכת מחר בבוקר. סיכמנו על מחר בבוקר. והבאתי את

אהרן ויצחק וכליפה ויוסף ואחיו עודי, והלכנו כולנו לתורמוס-עיא, ולקחנו אתנו אנשים לעזרה כדי לקבור אותם.

והעיד ה"ר אהרן הנז' שכשהלך בבקר לתורמוס עי"א מצא את הגויים מנחמים לאחיו עודי ואומרים לו "סאלים ראסך פ'י אכוך". והלכנו עמהם לכירבית כופר איסטונה ומצאנום בתוך הבד שחוטים לסלימאן לא הכרתיו לפי שלא נשאר לו מן הראש זולת הלחי, אבל ליעקב מצאנוהו שלם בגופו ובמלבושיו והכרתי בצורת פניו ובעיניו ופרצופו היה שלם וחבול לית ביה.

עוד העיד ה"ר אהרן שכשהלך לסונג'ול בא אחד מהרוצחים שם ואמרו לו בני הכפר לרוצח "מא תכף מן אלה פי קטל אל יהוד ? והשיב הרוצח: הדא כאן מכתוב ענד אלה יציר עלא ידי ואנא בידי דבחתהום".

תרגום העדות: והעיד ה"ר אהרן הנזכר שכשהלך בבוקר לתורמוס-עיא מצא את הגויים מנחמים לאחיו [של סולימאן הנרצח] עודי ואומרים לו משפט תנחומים: שלום יהיה על ראשך, על (מות) אחיך. והלכנו עמהם לכפר אסתונא ומצאנום בתוך הבד שחוטים. לסולימאן לא הכרתיו לפי שלא נשאר לו מן הראש זולת הלחי, אבל ליעקב מצאנוהו שלם בגופו ובמלבושיו, והכרתי בצורת פניו ובעיניו ופרצופו היה שלם וחבול אין בו. עוד העיד ה"ר אהרן שכשהלך לסנג'יל, בא אחד מהרוצחים שם ואמרו לו בני הכפר לרוצח: האם אינך מפחד מאללה על רצח היהודים? והשיב הרוצח: היה כתוב [במובן של ג'זרת גורל] שזה יקרה על ידי, ואני בידי רצחתי אותם.

עוד בא לפנינו שלום בר אברהם זבולון והעיד בתורת עדות אחר האיום והגיוזם בכח התורה וז"ל:

"כונת פ'י דיר גאסני שופת אנא ורפיקי אל גויים חסין ׳ן יוניס ועבד אל רחמן. קולנלהום: איש סמיעתו עלא אל יהוד אלי אינקטלו ? ג'וובנה: איל קטלנים אל עקרבני ואל כופור דני וכן חאג' כאלפ אל מיג'דילאווי אין איג'ה אל עקרבני לענד אל שייך. וקאלו: אין תעיף עאני באקירלאך עלה אלי קטלו אל יהוד. קאלו איל שייך: נעיף ענד. קאלו אל עקרבני: אילף לי. וחלפלו איל שייך אינו יעיף עאנו. קאלו אל עקרבני לאל שייך: בידך תירכב ותלום ג'רודך תא נרוח לאל מג'דל. רכב איל שייך ווצלו לאל מג'דל. ווקאת אינהוא ווצלו קאלו אל עקרבני: בידך תימסיך אל כופור דני ון' חאג' כאלף אל מיג'דילאווי. ווקאת אינו עבר אל שייך לאל מג'דל טליע אל עקרבני פ'י אל כופור דני אינו כאן בידו ינהזים ועלי בושת אל יהודי. גמז אל עקרבני לשיך ומסיקו בחוג'ית אל בושת. קאלו: אל בושת למין ? קאלו: שיי. קאלו אל שייך: אלי האדה שיי אל יהוד אלי קטלתו. צאר יירג'ף. מסיך אל שייך לא האדה ולא בן חאג' כאלף ועברהום לאל ג'מיע תא יחלפהום. קם אל עקרבני קאל: כ'ף בידך תחלפהום. אנא מא נ'חליף ליש אנא וואל כופרדני: אנא מיסרת ראס אל ס'ף, וואיל כופרדני בוז אל ס'ף ודבחנא יעקב תא ניתנג'אם תנינא, פ'י ׳ן חאג' כאלף קטל סולימאן. קם איל שייך וחתהום פ'י זאנג'יר וואיסתקרו. ולקח השיך ממנום של הרוצחים והציל ממון הנרצחים והסחורה שהיו מוליכים וחתם אותה. ע"כ העיד העד הנז' נפי הגוים הנז'".

תרגום העדות: עוד בא לפנינו שלום בר אברהם זבולון והעיד בתורת עדות אחר האיום והגיזום בכוח התורה וזאת לאמור:

הייתי ב[כפר] דיר ע'סאנה ראיתי אני וחברי את הגויים חסין בן יונס ועבד אל רחמן, אמרנו להם: מה שמעתם על היהודים שנרצחו? נענינו: הרוצחים 'העקרבני' וה'כופור דני' ובן חאג' ח'אלף ממגדל [=הכפר מגדל בני פאדל]. ובא העקרבאני אל השיח' [השיח' של דיר ע'סאנה?] ואמר לו: אם תמחל לי, אני אסביר (אספר) לך על אלה שרצחו את היהודים. אמר לו השיח': נמחל לך. אמר לו העקרבאני: תישבע לי. והשיח' נשבע לו שימחל לו. אמר לו העקרבאני לשיח': אנחנו צריכים לרכוב, נלך לאל מגדל. רכב השיח' והגיעו למגדל. בזמן שהגיעו אמרו לו העקרבאני: אני מוסר בידיך את הכופור דני ואת בן חאג' ח'אלף ממגדל. ובזמן שהשיח' עבר למגדל הבחין העקרבאני בכופור דני, שהוא מתכוון לברוח, ואתו חפץ שהוא סימן ההיכר של היהודי. קרץ העקרבאני לשיח' ותפס את הראיה [=החפץ של היהודי]. אמר לו: החפץ של מי? אמר לו דבר מה. אמר לו השיח': החפץ הזה שייך ליהודים שהרגתם אותם. [הכופור דני] החל לרעוד. תפס אותו השיח' ואת בן חאג' ח'אלף והעביר אותם בפני בני הכפר שימצו אתם את הדין. קם העקרבאני ואמר: איך אתה רוצה למצות אתם את הדין, אני לא הולך לשלם את המחיר היות שאני והכופור דני [שנינו אחזנו בחרב], אני [אחזתי] בידית החרב, והכופור דני [אחז] בלהב החרב, וכך שחטנו את יעקב שנינו, בעוד בן חאג' ח'אלף הרג את סולימאן. קם השיח' ואסר אותם, ושם נשאר, ולקח השיח' ממונם של הרוצחים והציל ממון הנרצחים והסחורה שהיו מוליכים וחתם אותה. עד כאן העיד העד הנזכר לפי הגויים הנזכרים.

עוד בא ה"ר יצחק מדללי וה"ר כליפה ואחי א' מהנרצחי, ואחר האיום והגיזום בכוח התורה, העידו בתורת עדות ש: "הלכו לכפר לתבוע ממון הנרצחים, ובדרך מצאו הגוים של הכפר, ואמרו להם: "כבר נתפסו הרוצחים", וכשהלכו לשם אמרו לשיח' של הכפר: "דם היהודים הללו בראשך", והשיב להם השיח': "הרי הרוצח לפניכם, הנו בידים" והשיב הרוצח לפני השיח' ולפני כל בני הכפר: "נקיים אנו מדם היהודים סולימאן ויעקב, ודמם בראש בן אל חאג' כאלף אילי כאן נזילהום והוא פיתה אותנו להורגם וידו בראשונה" ולקחו מהרוצחים שיעור ממונם שהוליכו עמהם מעלה מטה" ע"כ.

תרגום העדות: עוד בא ה"ר יצחק מדללי וה"ר כליפה ואחי אחד מהנרצחים, ואחר האיום והגיזום בכוח התורה העידו בתורת עדות שהלכו לכפר לתבוע ממון הנרצחים, ובדרך נפגשו עם הגויים של הכפר ואמרו להם: כבר נתפסו הרוצחים. וכשהלכו לשם, אמרו לשיח' של הכפר: "דם היהודים הללו בראשך", והשיב להם השיח': הרי הרוצח לפניכם, הנו בידים. והשיב הרוצח לפני השיח' ולפני כל בני הכפר: נקיים אנו מדם היהודים, סולימאן ויעקב, ודמם בראש בן אל חאג' כאלף, הוא אשר הוריד אותם והוא פיתה אותנו להורגם וידו בראשונה. ולקחו מהרוצחים שיעור ממונם שהוליכו עמהם מעלה מטה. עד כאן.

עוד בא ה"ר שלום הנז"ל: "כונת פי בית רימה, ופי איל מגדל נוצרניי אוכת סלימאן אילי פי בית רימה והערל הזה שבבית רימה מכיר אותה, וכששמע הערל הקול שנהרג סולימאן וחבירו, נעצב בחושבו שהוא עלי, וכשבאה אחותו מהמגדל ראתה את אחיה נעצב, ואמרה לו: מה לך נעצב? והשיב לה שהיה היהודי סולימאן מודעתנו.

אמרה לו אחותו: שמא זה האיש סולימאן כאן פ'י כחדו שאמי? והשיב לו אחיה שלא היה לו סימן זה, ובכן שמח הערל שידע שלא היה הקול עלי. וכשבאתי לבית רימה, סיפר לי כל הגוי הנז', באומרו שהיה מצטער עלי, עד שבאה אחותו ואמרה לו: סלימאן אילי קטיל כאן פ'י כאדו שאמי מה הוא סלימאן בתעכון וורפיקו יעקב אילי קטיל מעו כאן קציר ואכתש פי אעמץ". העיד הרב שלום הנז"ל ע"כ הגיעו דברי העדים הנז"ל אות באות תיבה בתיבה אחר האיום והגיוזום באם לא יגיד ובגזרת נח"ש כדחזי. ואנחנו ב"ד ח"מ חקרנו את פי העדים הנז"ל אם שמות אלו 'סולימאן אכו עודי' ויעקב חברו, הוחזקו אחרים בשמם ביהודים ההולכים להסתחר בכפרים מפנה העירה או משכם או מחברון ת"ו או מעזה או מגת ואמרו שודאי לא הוחזקו אחרי' בשמות הנז', לא פה ולא ממקומות אחרים. כל זה היה בפנינו ב"ד ח"מ בשילהי סיון התס"ד ליצירה. אברהם יצחקי דיין. משה חייין דיין. יהודה הכהן דיין.

תרגום העדות: עוד בא ה"ר שלום הנזכר לעיל:

הייתי בבית רימה, וב[כפר אל-]מג'דל הייתה נוצרייני, אחות סלימאן שמבית רימה. והערל [=סלימאן] הזה שבבית רימה, מכיר אותו. וכשמע הערל הקול [=השמועה] שנהרג סולימאן וחברו, נעצב בחושבו שהוא עליי. וכשבאה אחותו מהמגדל [מהכפר אל-מג'דל], ראתה את אחיה נעצב ואמרה לו: מה לך נעצב? והשיב לה שהיה היהודי סולימאן מודענו. אמרה לו אחותו: שמא זה האיש סולימאן שהייתה לו נקודת חן ברגל? והשיב לה אחיה שלא היה לו סימן זה. ובכן שמח הערל שידע שלא היה הקול [=השמועה] עליי. וכשבאתי לבית רימה, סיפר לי את הכול הגוי הנזכר, באומרו שהיה מצטער עליי, עד שבאה אחותו ואמרה לו: סלימאן! לאיש שנרצח יש נקודת חן ברגל, וחברו יעקב שנרצח אתו היה נמוך, שדוף ובעל דלקת עיניים. העיד ה"ר שלום הנזכר לעיל.

עד כאן הגיעו דברי העדים הנזכרים לעיל אות באות תיבה בתיבה אחר האיום והגיוזום אם לא יגיד ובגזרת נידוי, חרם ושמתא כראוי. ואנחנו בית הדין החתומים מטה חקרנו את פי העדים הנזכרים לעיל אם שמות אלו, 'סולימאן אכו עודי' ויעקב חברו, הוחזקו אחרים בשמם ביהודים ההולכים לסחור בכפרים מפנה [ירושלים] העירה או משכם או מחברון ת"ו או מעזה או מגת, ואמרו שודאי לא הוחזקו אחרים בשמות הנזכרים, לא פה ולא ממקומות אחרים.

כל זה היה בפנינו בית דין חתומים מטה בשלהי סיון ה'תס"ד ליצירה: אברהם יצחקי דיין, משה חייין דיין, יהודה הכהן דיין.